

УДК 394.94+392.35](=161.2)

Тарас Перегінчук
(Одеса)**ТРАДИЦІЙНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ УКРАЇНЦІВ:
ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМ І ЗМІСТІВ**

У статті проаналізовано особливості традиційних форм взаємодопомоги українців. Показано їх значення як важливого чинника розвитку самоорганізаційних процесів на сучасному етапі, що підтверджується результатами польових досліджень автора.

Ключові слова: толока, артіль, громада, самоорганізація.

В статье проанализированы особенности традиционных форм взаимопомощи украинцев. Показано их значение как важного фактора развития самоорганизационных процессов на современном этапе, что подтверждается результатами полевых исследований автора.

Ключевые слова: толока, артель, община, самоорганизация.

The article analyzes the features of traditional forms of mutual assistance of the Ukrainians. Their significance is shown as an important factor in the development of self-organizing processes at the modern stage, which is confirmed by the results of auctorial own field studies.

Keywords: toloka, artel, community, self-organization.

Одним із пріоритетних напрямів сучасної української етнології є вивчення народних традицій в історико-культурному розвитку. Успадкування їх від покоління до покоління – ознака не лише збереження етнокультурного різноманіття, а й виокремлення власної національної ідентичності. Мета статті – простежити в українській етнокультурі еволюцію таких форм взаємодопомоги й самоорганізації, як толока, спілка, артіль, кооперація тощо. Перед нами стояло завдання на основі досліджень та власних польових матеріалів окреслити способи й

різновиди довершених процесів самоорганізації українців та їх трансформацію в сучасних умовах. Географічні межі розвідки охоплюють різні регіони України, адже наявна інформація свідчить про загальноукраїнський характер відтворення традиційних форм взаємодопомоги. Показово, що в селах і містах нині вони мають подібні прояви, у чому ми могли переконатися, вивчаючи дані багатьох дослідників та презентуючи власні спостереження. Утім, нас насамперед цікавить Південь України, як регіон, що найбільше «експериментував» з різними формами само-

організації, з огляду на його формування як культурного порубіжжя.

У своїх студіях ми спиралися на праці відомих учених, таких як В. Балусок, В. Борисенко, Г. Горинь, М. Гримич, А. Гурбик, О. Гуржій, Д. Зеленін, Р. Кирчів, С. Макарчук, С. Павлюк, А. Пономарьов, В. Сироткін, Ф. Щербина та ін. Джерелами розвідки є етнографічні матеріали, що їх збрали записувачі в XIX–XXI ст., та польові дослідження автора. У роботі використано як загальнонаукові методи аналізу й синтезу, так і спеціальні (історичного аналізу, інтерпретації власних етнографічних спостережень та інтерв'ювання респондентів).

Серед історичних форм традиційної взаємодопомоги між людьми в Україні є толока. У довідкових джерелах вона визначається як одноразова праця гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи, на яку скликають сусідів, родичів, друзів [34, с. 180]; як давня форма селянської соціально-економічної взаємодопомоги, зокрема у виконанні термінових справ, що вимагали значної кількості осіб (збирання врожаю, вирубування лісу, спорудження будинків); іноді толоку застосовували для громадських робіт (будування церков, шкіл, читалень, доріг) [14, с. 3234].

До цієї теми звернувся Д. Зеленін у своїй монографії [20]. Так, він вважає, що в разі необхідності виконати будь-яке нагальне чи надто тяжке завдання невеликій сім'ї беруться за це спільно (рос. – *помочь*, *толока*, білорус. – *талака*, укр. – *толока*) [20, с. 361].

Наводячи своє трактування цього поняття, А. Гурбик наголошує на суб'єктній домінанті самого процесу, тобто коли окремий господар звертався за допомогою до всієї громади (для спорудження чи ремонту будинку, господарських будівель, розчистки ниви, будування гаті, збору врожаю тощо). У свою чергу її ініціатор був зобов'язаний лише почастивати односельців і взяти участь у такій самій допомозі на користь іншого жителя села. У повсякденному житті спільноти найчастіше застосовувалася мала форма толоки, коли брали участь лише окремі сусіди [11, с. 116]. Тож сходилися до такої праці найчастіше на запрошення; не піти – означало образити господаря. Види толоки нерідко мали й територіальне об-

меження. Так, у центральних районах та на Лівобережжі толоку влаштовували під час жнив і досить часто під час будівництва житла, у Карпатах вона була менш поширеною, проте її використовували під час вивезення дерева з лісу, сінокосів, чищення кукурудзи і капусти та ін. [39, с. 257–258]. Кожен учасник мав прийти зі своїм інструментом: сокирою, серпом, косою тощо, за потреби – навіть з конем і возом [20, с. 362–363]. З обов'язку перед громадою з будь-якого селянського двору інколи відряджали робітника на толоки для ремонту чи будівництва доріг, мостів, церкви, школи та ін. [16, с. 338].

Іноді масштаби гуртових робіт були досить значними. Толока давала змогу перевезти куплену в далекому селі хату, клуню, хлів, молотарку або млин чи вітряк, окремо дубового вала чи дуба на вал, олійню тощо. Наприклад, для перевезення вітряка, розібраного за допомогою відповідних позначок, необхідно було близько п'ятдесяти підвід. Сильні коні та міцний транспорт потрібні були, щоб перевезти млиновий камінь. Близько двадцяти возів брали селяни, аби перевезти хату чи господарську будівлю [16, с. 337].

Залежно від способів організації допомога мала такі різновиди: «1) скликання за ініціативою громади, як правило, у благодійних цілях; 2) за ініціативою когось із членів громади; 3) на запрошення поміщика; 4) як почергова взаємодопомога» [15]. Отже, толоки були відробітковими, без відробітку та за плату. Безвідбіткові найбільше застосовувалися під час благодійної допомоги. Люди добровільно збиралися на першочергові роботи в ті сім'ї, де дорослі хворіли або були немічні. Найчастіше громада допомагала солдаткам, вдовам, погорільцям та ін. Їм усім селом швидко зводили житло, приносили продукти, одяг, давали насіння для посіву тощо [39, с. 258].

Саме добродійність була головною рисою громадських справ. Наприклад, толока задля відновлення чиеїсь хати після пожежі або наслідків якоїсь стихії не вимагала обов'язкового відробітку. У Карпатах це називалося «за любов» або «за дякую». Проте обов'язковим було частування в господаря [38, с. 230–231].

Толоки поділялися на молодіжні, чоловічі, жіночі та мішані. На будівництві, косовиці або під час вивезення гною пра-

цювали лише чоловіки. Парубки у свою чергу брали участь у різних спільних справах за рішенням молодіжної громади села, у чому якраз і виявлялася виховна функція ініціацій. Під час усього періоду парубоцтва кожен з них готувався стати і господарем, і головою сім'ї в майбутньому. Скажімо, як зазначає відомий етнограф В. Ястребов, у сільській місцевості Херсонської губернії, а також на Київщині парубоцькі громади доглядали криниці, зокрема польові. У селах поблизу Дону обов'язком парубків було оберігати вночі посіви, щоб їх не випасали чужі коні, і робити нічні рейди довкола сіл. У Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії парубки ночами пасли коней, утворюючи своє особливе товариство [42, с. 126].

У скиртуванні сіна брали участь ще й жінки та дівчата, проте найчастіше вони скубли вовну, терли льон чи пряли. Відомі й тільки жіночі толоки, коли збиралися для плетіння цибулі, білення хати тощо. Обчищати кукурудзу чи капусту приходила лише молодь [39, с. 258].

Д. Зеленін зауважував, що на осіннє шинкування капусти зазвичай запрошували дівчат. Утім, «зачувши стукіт ножів чи сікачів, одразу приходили хлопці, бувало, що й з музиками». Дівчата співали після вечері, а потім починалися народні танці та ігри з хлопцями [20, с. 363]. (У цьому разі, можливо, має сенс примовка українців на допитливі запити дитини щодо свого походження – «знайшли в капусті»). Сучасна дослідниця В. Борисенко також зазначає, що пісні, танці та ігри супроводжували завершення будь-якої толоки. «Тут ритмічними рухами зображувалися спритність, завзяття, дотепність, почуття гумору. Це насамперед козачки, полька, гопак, гуцулка, коломийкові, метелиця тощо» [38, с. 313].

У різних джерелах згадуються й інші форми самоорганізації традиційної сільської громади, наприклад супряга, де «кілька дворів об'єднували робочу худобу й реманент для виконання сільськогосподарських робіт» [33, с. 852]. Вона була поширена майже в усіх регіонах України в різні періоди аграрної історії. Етнографи наводять детальні відомості про спільну оранку, для якої потрібно було три пари волів. Виходить, що господар, котрий мав лише дві пари, просив допомоги того, у

кого є третя пара. Домовлялися між собою так: у кого є дві пари, тому орють дві третини, а іншому – третину [38, с. 231]. Крім того, супряга могла бути у вигляді «замолоту», «скіпщини» («спольщини», «десятини»), «зажину» («зажону») [15]. А. Гурбик окреслює часові рамки цього явища трудової кооперації, що простежується за документальними джерелами на українських землях у XVI–XIX ст. [10, с. 908]. Коли в супрягу об'єднувалися господарства, що мали ділянки поля різних розмірів, то розраховувалися «пішими» трудоднями, зазначає С. Макарчук [16, с. 337]. Отже, вона відбувалася на засадах обміну [38, с. 232].

Звичаї колективної взаємодопомоги побутували також у середовищі ремісників і промисловців. Скажімо, серед пасічників існували «спайки» (Слобожанщина, Поділля), «братчини» (Полісся) – об'єднання односельців-пасічників, які почергово наглядали за вуликами; добуті щільники під час викачування меду ділили порівну або відповідно до внесеної пайки [38, с. 231].

Ще одним із різновидів самоорганізації населення є сябри (співвласники, співучасники) – тобто члени господарських об'єднань (сябринних спілок, громад) у середньовічній Україні, які у видозмієних формах проіснували на українських землях до XX ст. Сябринство також побутувало на російських, білоруських і литовських землях, де «зберігалися різні суспільно-економічні взаємини, які зумовлювалися спільним використанням орних земель, угідь, сінокосів, рибних ловів, бортей, пасік тощо» [9, с. 928].

Загальною об'єднувальною формою добровільного колективного співжиття в традиційному українському суспільстві була громада. За визначенням А. Гурбика, це «стійка, здатна до самовідтворення форма соціальної організації людей, для якої характерні (різного ступеня) колективна власність на засоби виробництва, історично сформований тип самоврядування, суспільна єдність (спільні збори, обряди, культові споруди та ін.)» [8, с. 209].

Термін «громада» (синонім до терміна «товариство») – група, спілка селян, які об'єднуються задля спільного, гуртового, колективного виконання певних робіт або вирішення справ, що стосуються всіх мешканців села [38, с. 228]. Найдавні-

шим керівним органом громади була або копа, копний сход, або віче. Копи більше трапляється на Східній Україні, віче – у Карпатах і на Прикарпатті [16, с. 329].

В. Сироткін зауважував, що схожими до громад (за своїми функціями) були й братства – «національно-релігійні громадські організації міщан та селян України кінця XVI–XVIII ст.» [31]. Найбільшого поширення братства спочатку набули в містах, а згодом розповсюдилися по селах Центральної України, а також Волині, Галичини та Холмщини. Існували вони й на Лівобережжі. У 60-х роках XVI ст. широку діяльність розгорнуло Львівське братство, близько 1615 року було засновано Київське, а в 1617 році – Луцьке братство. Міські організації були аналогічні цеховим корпораціям і мали свої статuti. Братства дбали про свої патрональні церкви, надавали матеріальну допомогу, організовували школи, друкарні, книгарні, бібліотеки, шпитали-притулки. Витрати покривалися працею братчиків, за рахунок внесків їхніх членів, прибутків від нерухомого майна, продажу свічок та хмільного меду [31].

Дослідник наводить ще кілька різновидів самоорганізації українців культурно-дозвіллекого характеру: «*братчина* – традиційне зібрання членів міських (цехових) корпорацій та сільських громад, одна з форм колективного дозвілля. [...] Основним призначенням її було вшанування свого святого; *канун* – загальна назва давнього звичаю, пов'язаного з колективним виготовленням і споживанням святкового обрядового напою – канунного меду (пива); *свіча* – обрядове дійство, що [...] було пов'язане з виготовленням і зберіганням великої громадської свічки як символу єдності громади і шанування її покровителя; *храм (престол, празник)* – щорічне громадське свято, день вшанування святого, на честь якого названо місцеву церкву» [32].

Характерним продовженням семантичного ряду форм та особливостей соціально-економічної самоорганізації українців є цехи – «закриті корпоративні спілки, що склалися з членів, належних до одного або кількох зближених ремісничих фахів. Типового характеру як станових об'єднань ремісників вони набули в епоху Середньовіччя» [26, с. 3675]. Особливо поширені вони були в українських містах, що керу-

валися магдебурзьким правом. Ремісничі цехи стали основою міського самоуправління. Вони ставали на захист інтересів ремісників, контролювали виробничі взаємини, ціни, збут товарів тощо. Подібними були фахові спілки лікарів, аптекарів, вчителів, адвокатів та ін. Згодом вони трансформувалися в «гільдії», але назва «цехи» залишилася для ремісничих утворень [26, с. 3675]. Крім того, ці об'єднання вели боротьбу за встановлення за їхніми членами монополії на виробництво і збут продукції в межах своєї округи [23].

Етнолог В. Балашок у своїй монографії «Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників» висвітлює загальну структуру, річні цикли та окремі елементи обрядовості українських ремісників XV – першої половини XVII ст. Він також розглядає виробничі ритуали, свята на честь покровителів цехів, ініціації, звичаї життєвого циклу та періоди життя цехових ремісників, які розкриває в органічному зв'язку зі світобаченням і світосприйняттям, характерним для середньовічних городян. Основою для творення звичаєвості цих ремісників послужила обрядовість сільського населення. Проте цехова святково-обрядова культура була якісно новим, відносно самостійним утворенням у порівнянні із сільськими ритуалами. У цій обрядовості автор чітко виокремлює два цикли – один, що супроводжував річне коло виробничих і громадських подій, і другий, який містить обряди та звичаї, пов'язані з життєвими подіями цеховиків [2, с. 94].

Крім організації виробничого процесу та виконання судових функцій, завдяки своїй згуртованості та самоорганізації, кожне подібне об'єднання мало певні зобов'язання стосовно церкви та святого покровителя того чи іншого ремесла. Бувало, що цехові корпорації однієї спеціалізації в різних містах мали і різних патронів. Наприклад, ремісники-ковалі Борзни визнавали своїм покровителем св. Миколая, Чернігова – Богородицю, а Ніжина – св. Михайла [2, с. 58].

Кожна організація має різні етапи еволюції, але «особливого розвитку цехи набули в XVII–XVIII ст., коли поширилися на Правобережжя й на Гетьманщину. У 1552 році в Києві діяло 17 цехів; найбільшими були: шевців (1762 – 643 майстри), кравців (327), ткачів (109), рибалок

(266), музик (243), бондарів (243), пекарів (130), різників (124), малярів (177) та ін.» [26, с. 3675]. Згодом вони охопили всю Україну. Водночас це була і політична, і мілітарна організація, що була постійно задіяна в обороні чи охороні міста, виступаючи як окрема бойова одиниця міського ополчення. Цех мав свою каплицю чи ікону в церкві, свої свята, святих покровителів. Будь-яке ремісниче об'єднання мало власну символіку й атрибутику: емблеми із зображеними на них знаряддями праці, печатку, прапори тощо [23]. Так, у 1734 році цехи Глухова отримали «указ о неприятельском нападении; посему нужно справить корогву, оружие и копий» [17, с. 91]; калачницький цех також придбав «поруху за пять коп и за десять алтин и за 5 денег з скринки братерской» [22, с. 169]. Ковальське об'єднання м. Коропа, яке очолював С. Котляр на початку XVIII ст., брало активну участь у забезпеченні армії зброєю та боєприпасами [40].

Важливе місце серед обов'язків цеху посідала протипожежна охорона. Його члени були зобов'язані з'являтися на місці пожежі з усім необхідним інструментарієм. Наприклад, у Чернігові кравецький, шевський, різницький та пекарський цехи мусили мати «по 3 бочки з водою, по 4 пожежні відра, по 4 щити, 2 гаки, 2 драбині й по 2 вил», ковальський і ткацький – «по 2 бочки з водою, по 2 вил, по 2 шкіряні відра, по 1 бочці, по 1 гаку, по 1 щиту, по 1 драбині», кушнірський і гончарський – «по 1 бочці, по 1 гаку, по 1 вилах, по 1 драбині» [1, с. 428].

Ще одним різновидом соціально-економічної самоорганізації населення була артіль. Це було об'єднання окремих осіб з метою досягнення спільної господарської вигоди; вона могла бути також юридичною особою. Головною її ознакою є рівноправність членів, що були задіяні в спільній праці та розподілі прибутків або збитків. «Характерними для України були: чумацькі валки, риболовецькі ватаги, об'єднання запорозьких звіроловів, лоцманів на Дніпровських порогах, косарів (круги), кримські солепромислові об'єднання, а також об'єднання жебраків та лірників» [7, с. 129]. Існували артілі чумаків, до пізніших часів дожили спільноти гончарів (Полтавщина, Чернігівщина). Особливо характерними для Півдня

були об'єднання рибалок на Азовському та Чорноморському узбережжях. Згодом рибальські артілі були перетворені на рибальські колгоспи. З розбудовою в Україні ринкової економіки добровільні об'єднання людей для спільної праці набувають нових форм і мають інші назви, скажімо, «акціонерне товариство», «кооператив», «спільне підприємство» тощо. Форми власності й матеріальна відповідальність у них різні [30].

Дослідник Ф. Щербина також звертає увагу на такі різновиди економічної взаємодопомоги українців, як артілі й простежує таку еволюцію їхніх форм:

«Артілі типу Запорізької Січі:

1. Чумацькі валки і ватаги.
2. Забродницькі ватаги.
3. Артілі запорозьких мисливців.
4. Товариство дніпровських лоцманів.
5. Артілі дніпровських робітників і матросів.

6. Артілі малоросійських торговців-ходебщиків.

Артілі перехідного або змішаного типів:

1. Кримські солепромислові артілі.
2. Косарські артілі.

Землеробські і сільськогосподарські артілі:

1. Толока.
2. Звичай сполучатися.
3. Артілі половинщиків і артілі з частини.
4. Артілі Ніжинських тютюнниць.
5. Гуртова.
6. Орендарські артілі.
7. Новітні землеробські артілі.
8. Артілі чередників.
9. Поштові артілі.

Артілі російського типу:

1. Артіль севастопольських човнярів.
2. Артіль биндюжників або «дрогалів».
3. Артіль теслів, і каменярів.

Різні артілі:

1. Батальйонні артілі.
2. Артіль жебраків.

Артільні форми:

1. Різдвяні складки.
2. Артільна організація чабанів» [41].

Після скасування кріпосного права в Україні масово виникають різноманітні форми економічної взаємодопомоги та самозахисту громадянами своїх прав, зокрема кооперація, що ґрунтувалася на багатовікових народних традиціях. Важливу роль не лише в національно-культурному, а й в економічному піднесенні українсько-

го народу відігравали українські громадські організації 60–70-х років XIX ст.

Перший споживчий кооператив в Україні створено харківською громадою, а вже друге таке товариство було засновано в Києві 1868 року. Його раду очолили видатні діячі українського національного відродження, провідні вчені В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кістяківський, М. Зібер, В. Гец. Завдяки М. Левитському в 1894 році в с. Федвар на Херсонщині було створено першу хліборобську спілку, так звану артіль, у якій її члени об'єднали свої земельні наділи, реманент та робочу худобу. З 1903 року М. Левитський зосередився на організації ремісничих артілей в Одесі, Києві, Балті, Вінниці та ін. [24, с. 242].

У 1869 році виникло ощадно-позикове товариство в м. Гадячі на Полтавщині. Найактивніша діяльність була розгорнута таким товариством у Сокиринцях Прилуцького повіту на Полтавщині, що було засноване 1871 року дворянином ліберальних поглядів, відомим громадсько-культурним діячем Г. Галаганом. У 1901 році виник перший на українських землях Союз кредитних кооперативів у м. Бердянську Таврійської губернії [24, с. 243].

У 1899 році кооператор Х. Барановський зініціював створення кредитного союзу Південно-Західного краю. Лише в 1911 році влада видала дозвіл на діяльність такої спілки. Вона дістала назву – «Київський кредитний банк – Союзбанк», який, відповідно, очолив Х. Барановський. У селах, як і раніше, основними формами економічної самоорганізації короткострокового кредиту були волосні ощадно-допоміжні каси, мирські капітали, кредитні та позиково-ощадні товариства. Так, на 1 січня 1904 року в українських губерніях було створено «811 допоміжних кас із узагальненим балансом 14,4 млн руб. і сумою позик 10 млн руб.» [13, с. 46].

У 1908 році було створено Київський союз споживчої кооперації. За два роки він об'єднав 220 споживчих товариств на Київщині, Чернігівщині та Поділлі. Київський союз організував кооперативні з'їзди і наради, став серйозним конкурентом Московському союзу. На Західній Україні кооперативний рух опирався на селянські господарства, що склали більшість членів кооперації. На Львівщині зусиллями В. Нагірного та А. Ничая, що видавав газету «Господар і промиш-

ленник», у 1883 році коштом українських міщан і селян було створено кооперативне торгове підприємство «Народна торгівля». Спробу створити таку кооперацію здійснило й культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке справило надпотужний вплив на всі землі України. Від 1891 року ця організація почала займатися ще й економічною діяльністю та інтенсивно пропагувала таку співпрацю. У 1899 році представники селянства, духовенства та інтелігенції створили на Золочівщині товариство «Сільський господар», яке 1905 року переїхало до Львова і стало крайовим органом кооперації.

Отже, найважливішими напрямками роботи таких об'єднань були:

- «створення різних виробничих і господарських спілок;
- пропаганда сільськогосподарських знань серед населення;
- організація читалень, бібліотек, сільськогосподарських і промислових шкіл;
- проведення з'їздів, курсів та виставок;
- налагодження роботи зразкових господарств, дослідних станцій;
- посередництво під час купівлі землі, штучних добрив, реманенту, під час збуту сільськогосподарських продуктів» [24, с. 243].

Кредитна співпраця була характерною рисою для західноукраїнської кооперації в австро-угорський період. Зростання чисельності позикових спілок зумовило створення 1898 року Крайового союзу кредитного (КСК) – першого західноукраїнського кооперативного союзу, який об'єднав і підпорядкував собі значну частину подібних українських кооперативів. Його організатором і довголітнім головою дирекції був провідний політик галицьких українців К. Левицький. У 1913 році КСК вже налічував 906 членів, у тому числі 427 кооперативів [24, с. 243].

У Галичині найбільше розвинулося молочарське економічне співробітництво. У 1905 році з'явилося шість молочарських спілок, які об'єдналися у відділ при філії товариства «Просвіта» в Стрию, що був реорганізований у Крайовий господарсько-молочарський союз. Загалом у 1913 році в Австро-Угорщині виникло 1525 українських кооперативів, або 8,1 відсотка від їхньої загальної кількості [13, с. 47].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. український рух до самоорганізації спіль-

них економічних форм взаємодопомоги став важливим чинником господарського й духовного піднесення українського народу. Саме такі спілки фінансували українські визвольні змагання, у тому числі й ОУН-УПА, підпільні уряди та парламенти. Усе починалося з простої взаємодопомоги «свій до свого по своє», а закінчувалося Гетьманщиною, «повстанськими республіками» та підпіллям ОУН-УПА, Майданами тощо.

Ця форма взаємодопомоги між сільськими мешканцями не втрачалася і в радянський час. Проте в процесі тоталітарного контролю над життєдіяльністю людини зникали історично розвинені форми співжиття українців як самоврядного суспільного організму. Деякі дослідники зазначали, що хоча суботники ставали радянською традицією, проте в СРСР підмінювалося саме розуміння громадської справи [27, с. 32]. Саме тому, коли відбувся крах всієї системи, населення було безпомічним у самоорганізації й дозволило себе ошукати. Водночас українське суспільство поступово відроджує кращі форми взаємодопомоги, які притаманні національній культурі. Останні події в Україні довели, що не зникає дух солідарності, добротності, які проявилися як у допомозі воїнам, так і в процесі створення об'єднаних територіальних громад, нових спілок та товариств, що і є нині важливим фактором розвитку громадянського суспільства.

Вважаємо доречним простежити сьогоднішнє побутування деяких форм самоорганізації населення, їхнє переосмислення та нові особливості застосування, пов'язані з новітніми технологіями чи музичними досягненнями, а також тлумачення цих термінів респондентами.

Нині толока (як явище роботи гуртом) трапляється в доволі різних варіаціях. Це й засіб виховання та посильної допомоги [3], турбота про чисте довкілля [5]. Ось ще наочний приклад однієї із сучасних численних шкільних толок, мета яких – волонтерська допомога українським солдатам. Так, «27 квітня 2016 року завершився проект “Великодня толока”, коли було випечено 49 пасок, кожна з яких оздоблено національними стрічками; до них прикріплено яскраві гумові писанки, виготовлені руками учнів. Кожен десантник 95-ої бригади отримав привітання від учнів Ковельської міської гімназії, які на-

писали найсокровенніші слова про Мир, Великдень, Перемогу тощо» [29].

Історико-патріотичне спрямування мають толоки на Одещині, у яких 27 березня 2016 року брав участь також автор статті. Представники громадських організацій провели толоку на найдавнішому кладовищі Одеси. Перше з поховань на козацькому цвинтарі, що на Хаджибейській дорозі, датується 1791 роком (тобто з'явилося ще до офіційної дати заснування Одеси). За однією з історичних версій, там, під старовинними козацькими лапчастими хрестами, спочили нащадки вихідців із Запорозької Січі, які свого часу осіли тут, у причорноморських степах. Детальніше про виховне значення цього місця розповідає Т. Гончарук, професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова: «Тут ми узнали рід занять, похованих людей, а це в основному каменярі, і прізвища всі українські, а фактично тут можуть поховані бути люди, які брали участь у штурмі фортеці Хаджибей. Така нерозривна історія Одеси. І українська складова, українська грань дуже цікава і правдива» (ГТГ). Від 90-х років минулого століття навесні й восени активісти виходять на прибирання – очищають територію цвинтаря від сміття та бур'янів. Розповідає С. Гуцалюк, отаман Чорноморського гайдамацького з'єднання: «Ці, такі-от, толоки проводимо, починаючи з 1991-го року, але завдання зараз, саме цієї толоки, нинішньої (тут дуже багато людей, дітей, це дуже добре), – щоб привернути увагу влади, щоб взяти на облік ці хрести» (СМГ). До праці з прибирання долучилися кілька сотень дорослих і дітей [35].

З етнопедagogічного погляду виховання школярів нас особливо зацікавили свідчення дітей, що займаються в секції бойового гопака й також допомагали прибирати козацький цвинтар: «Толока – це коли усі жителі села з різних родин збираються в одне об'єднання і починають робити сумісну роботу... На козацькому цвинтарі ми прибирали бур'яни, очищували старі могили від моху. Старались прочитати, що написано на могилі. Ми відчували дух давніх воїнів України, які полегли заради своєї країни.» (КММ); «Толока – це коли всі сім'ї міста чи села збираються прибрати цвинтар наших

захисників, козаків, які віддали життя заради України, полягли на цьому цвинтарі. І тому всі сім'ї прибирали їх від бур'янів, від моху, щоб майбутні наші люди бачили наших героїв і не забували про них. Сучасні діти знають, хто такі козаки, а якщо би не знали, то вони би не займалися гопаком... Тому вони прийшли із-за цього, щоб стати такими, як і наші предки.» (ВВВ); «Толока – це сім'ї, які збиралися з усього города чи села на працю, яку зможе зробити тільки всім округом... Ми прибирали цвинтар від бур'яна, прибирали зарослий цвинтар. Це зв'язок полеглих предків з нами, які здобували честь чи землю, чи свободу, Одесу, що полегли на цій землі, яку захищали і жили для цієї землі, і оставили свій дух, який треба підтримувати як пам'ятку, що були люди, які хотіли жити свободними і щасливими» (КОС).

Такого навчально-інформаційного характеру поступово набувають і сучасні розважальні реконструкціоністські форми культури, де толока є ключовим дійством [36]. Завдяки своїй інформаційно-просвітницькій спрямованості, цю назву поширюють у різноманітних соціальних інтернет-мережах. Відомим є такий інтернет-ресурс, як *Toloka.to*, що є одним із найпопулярніших *BitTorrent*-трекерів УАнету. Трекер розпочав свою роботу 7 січня 2007 року і є найдавнішим проектом порталу Гуртом. Структура торент-трекеру містить сім розділів: проект «Відео Гуртом», фільми українською, українська музика, література українською, програми українською, ігри українською, озвучення. Це єдиний *BitTorrent*-трекер УАнету, офіційною мовою спілкування якого є лише українська [18]. На лютий 2017 року щоденна кількість відвідувачів сайту *Toloka.to* складала приблизно 46 тис. (згідно з даними *EasyCounter*), щомісячна кількість відвідувачів становила приблизно 1,6 млн (згідно з даними *SimilarWeb*) [25].

Toloka.to була колись першим місцем у мережі, де можна було завантажити кінострічку «За двома зайцями» (1961) режисера Віктора Іванова з оригінальним озвученням українською мовою [37]. Таку саму назву взяв собі один із музичних гуртів – гурт «Толока» (у минулому гурт «Re-MIX») з м. Кам'янця-Подільського, який поєднує різні музичні стилі: *rock*,

reggae, *jazz* з елементами українського фолку. Офіційна історія гурту розпочалася 9 травня 2013 року, коли були написані перші власні пісні. У жовтні 2013 року в м. Хмельницькому гурт виборює Гран-прі обласного фестивалю «Струни душі». Через півроку, 26 квітня 2014 року, гурт презентує дебютний альбом «Гопака давай» під час благодійного концерту (кошти збиралися на пам'ятник герою Небесної сотні Анатолію Корнєєву). На початку 2016 року виходить другий альбом гурту «Хай живе Україна!» [12]. Ось як пояснює значення слова «толока» концертний директор музичного гурту «Толока» О. Таріров: «Ми по-різному трактуємо, якщо брати Вікіпедію, то це – пом'ята трава, або толока це – зібрання для якоїсь спільної роботи, потім відпочинок. А ми, зокрема, граєм драйвову музику, таку, під яку люди танцюють, і ми збираєм людей для відпочинку. Ну, звичайно, дуже багато де працюємо не по спеціальності і помагаємо. Я працюю в організації, в якій ми допомагаємо і АТО, і людям, там, малозабезпеченим і так далі, і, так, благодійні концерти влаштуємо. Ми проводили такі благодійні концерти, збирали кошти на пам'ятник нашому землякові, який загинув на Майдані. Граємо фольк-рок. Тільки українське. Це принципово» (ТОД).

Це семантично навантажене слово стало формою і головної літературної події південного сходу України. «Запорізька книжкова толока – 2017» проходила вже втретє (упродовж 27–29 жовтня 2017 року у Виставковому центрі «Козак Палац»). Вона мала на меті залучити видавців, митців, письменників, культурних менеджерів з усієї країни. Цьогоріч фокус уваги Запорізької книжкової толоки було звернено на ті теми, які залишаються й на сьогодні не до кінця розкритими, а подекуди, можливо, і замовчуваними. Статистика відвідуваності фестивалю «Запорізька книжкова толока – 2017», за даними виданих браслетів, – 12 271 осіб [19]. Про свої особливості та деякі форми організації цього дійства розповідає І. Гармаш, директор фестивалю «Запорізька книжкова толока»: «Толока і волонтерство – це, по суті, одне й те саме. Мова йде про те, що якісь члени громади, активні, їх більше чи менше збирається для того, щоб зробити соціально-корисну справу, незважаючи на те,

буде за це оплата, чи не буде. Тому вона й називається «Толока» у нас, не тільки «Книжкова толока» у нас, взагалі, є ціла серія фестивалів під назвою «Толока» і «Джазова», і «Кінотолока», яка завгодно. Тобто, це формат співпраці і самоорганізації громади для того, щоб зробити щось корисне. Але громада може в будь-якому напрямку працювати, мене цікавить соціокультурний напрямок, тому ми й організуємо толоки» (ГП).

На думку І. Гармаша, це означає вирішення соціальних проблем засобами культури. Тобто гроші, які знаходять організатори на фінансування фестивалю, становлять максимум 60–70 % від потрібної суми. Усе інше вкладається своїми силами, а саме – трудовими ресурсами. Зазвичай уся команда, яка цим займається, не отримує достатнього відшкодування за свою роботу: «Це є по суті і волонтерство, і є формат толоки, бо для людей це робиться безкоштовно, і люди, які це організують, практично собі за це гроші не отримують. На толоці 90 відсотків україномовної літератури – це очевидно. Для цього й фестиваль створювався, щоб укріпити українську культуру. В Запоріжжі вона проведена тричі, вона проводилася по області в декількох невеликих містечках в більш такому, пробному, тестовому режимі, як більш скромний захід. В квітні буде Маріупольська книжкова толока» (ГП).

Сьогодні ми бачимо також інші тенденції застосування толоки. Цей метод почали використовувати деякі органи влади міського та районного рівнів, голови й депутати цих рад для пропаганди своєї начебто активної діяльності. Однак у цьому разі доволі складно простежити процес саме добровільного народного волевиявлення самоорганізації мешканців. Навпаки – відчувається незначний вплив владоможців на цей процес та безуспішні намагання організувати населення на подібні акції. Проте є і досить умотивовані й не випадкові спроби на місцях [6]. Депутат Луцької міської ради П. Нестерук, беручи участь у прибиранні парку, зазначив: «Цей парк – це моє дитинство, це моє життя, це найприємніші спогади, які відстежую. А тепер це хочу передати моїм дітям» (НП). Інший респондент зазначає: «Так, як наша фірма небайдужа до того, що робиться сьогодні в місті Луцьку, то ми

сьогодні, вот, вирішили зробити такий суботник, працюємо, люди вийшли всі. Хочемо, щоб наше місто було чистим і не було ось таких звалищ, як тут» (ГВЛ). Євген Ткачук організує толоки в парку «Дубки» вже сьомий рік поспіль [4]. Своїми враженнями щодо Великодньої толоки ділиться майстер ТзОВ «Луцьктеркомунсервіс» Т. Зінюк: «Людей задіяно 60 чоловік: двірники і офісні працівники. Прибираємо. Ви самі бачите, як брудно. Люди відпочивати відпочивати вміють, а після себе прибирати не вміють. Ми це все прибираємо, грузим на машину і вивозимо. Це все за власні гроші підприємства нашого» (ЗТМ).

Найпоказовішою була масштабна щорічна соціально-екологічна акція «Зробимо Україну чистою разом!» (29 квітня 2017 року), присвячена прибиранню та благоустрою засмічених зелених зон, а також місць громадського відпочинку (організатор – ГО *Let's do it, Ukraine!* (LDU), яка є частиною всесвітнього руху «*Let's Do It! World*») [21].

Можемо сказати, що народні традиції видозмінюються, осучаснюються, а деякі зникають. Толоки теж змінили свій зміст, форму, але залишилося глибинне розуміння цього поняття. Сьогодні гуртова праця має здебільшого просвітницький характер, є частиною інформаційного посилення щодо дбайливого ставлення до навколишнього середовища, роздільного збирання сміття тощо. Проте в умовах російсько-української війни вона набула особливого практичного звучання.

Самоорганізація – самостійне здійснення організаційних дій у формі взаємодопомоги. Саморегулювання – самостійне встановлення норм, правил поведінки. Самодіяльність – самостійна діяльність з прийняття рішень та їх реалізації. За таких характеристик головних механізмів організації життя населення здійснюється й самоврядування, коли люди стають спроможними управляти своїми справами, ухвалювати спільні рішення та діяти разом задля їх реалізації. Усе означене вище дає підстави говорити про високий рівень здатності українців до різних форм і процесів самоорганізації. Сьогодні узвичаєні форми взаємодопомоги побутують на селі, проте існують вони і в міському середовищі між окремими людьми, спілками, товариствами. І хоча традиційний характер толоки як

загально-громадського заходу втрачається, все ж таки не зникає дух солідарності, відповідальності, взаємодопомоги, що, безперечно, бере початок відтоді, коли давня сільська громада напрацьовувала важливі форми співжиття. Насамкінець зазначимо, що така розвідка дає змогу простежити тенденції та особливості еволюції деяких форм самоорганізації українців; у цьому ряду перебувають і передумови виникнення військового волонтерства (2014–2018) як складової частини мілітарної культури сучасної України. Основними напрямками роботи військового волонтерського руху є:

- збір і доставка в зону АТО різноманітних ресурсів (харчі, ліки, одяг, автотранспорт, військові прилади), ремонт техніки тощо;
- медична допомога постраждалим від бойових дій, оснащення госпіталів;
- допомога переселенцям із Криму та зони АТО [28].

Нині допомога воїнам, сім'ям постраждалих, сиротам та дітям війни є головною метою діяльності волонтерів.

Отже, наше дослідження дає змогу зробити висновок щодо сучасного побутування та розвитку окремих традиційних форм взаємодопомоги як надважливого елементу національної культури.

Список інформантів

ВВВ – Видута Владислав Володимирович, 2004 р. н. Записав Т. Перегінчук 27 березня 2016 р. у м. Одесі.

ГП – Гармаш Ігор Іванович, 1969 р. н. Записав Т. Перегінчук 28 листопада 2017 р. у м. Запоріжжі.

ГСМ – Гуцалюк Сергій Михайлович, 1971 р. н. Записав Т. Перегінчук 27 березня 2016 р. у м. Одесі.

ГТГ – Гончарук Тарас Григорович, 1969 р. н. Записав Т. Перегінчук 27 березня 2016 р. у м. Одесі.

ЗТМ – Зінюк Тетяна Михайлівна, 1963 р. н. Записав Т. Перегінчук 08 квітня 2016 р. у м. Луцьку.

КММ – Кручинін Максим Максимович, 2005 р. н. Записав Т. Перегінчук 27 березня 2016 р. у м. Одесі.

КОС – Кучеренко Олександр Сергійович, 2001 р. н., учень одеської секції Бойового гопака. Записав Т. Перегінчук, 27 березня 2016 р.

ЛГВ – Любожаніна Галина Василівна, 1955 р. н. Записав Т. Перегінчук 08 квітня 2016 р. у м. Луцьку.

НПІ – Нестерук Петро Іванович, 1974 р. н. Записав Т. Перегінчук 08 квітня 2017 р. у м. Луцьку.

ТОД – Таїров Олександр Дмитрович, 1985 р. н. Записав Т. Перегінчук 24 листопада 2017 р. у м. Кам'янці-Подільському Хмельницької області.

Джерела та література

1. *Багалій Д.* Магдебурзьке право на Лівобережній Україні. – Львів, 1904. – 428 с.

2. *Балушок В. Г.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників : [монографія]. – Київ : Наукова думка, 1993. – 117 с.

3. Великодня толока у медичному інституті Сумського державного університету «Ми за чисте довкілля» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://med.sumdu.edu.ua/index.php/uk/2012-12-10-19-32-43/875-velikodnya-toloka-u-medichnomu-institutu-sumdu-mi-zachiste-dovkillya>.

4. Великодня толока: як лучани прибирали «Дубки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.volyn24.com/news/81111-velykodnia-toloka-iak-luchany-prybyraly-dubky>.

5. Весняна толока : «ПортCity» готується до Великодня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.volynpost.com/news/86747-vesniana-toloka-portcity-gotuetsia-dovekykodnia>.

6. Вийшли і великі, і малі: толока у парку 900-річчя Луцька [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.volynpost.com/news/86811-vyjshly-i-velyki-i-mali-toloka-u-parku-900-richchia-lucka>

7. *Вільшанська О. Л.* Артіль // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова). – Київ : Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 129.

8. *Гурбик А. О.* Громада // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 688 с.

9. *Гурбик А. О., Гуржій О. І.* Сябри // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 928.

10. *Гурбик А. О.* Супруга // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 908.

11. *Гурбик А. О.* Толока // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С. 116.

12. Гурт «Толока». Офіційна сторінка, Кам'янець-Подільський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com>.

com/pg/GurtTOLOKA/about/?ref=page_internal.

13. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження : у 2 т. [Електронний ресурс] / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – Київ. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с. – Режим доступу : <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-573-8/978-966-521-573-8.pdf>.

14. Енциклопедія українознавства. – Париж, Нью-Йорк, 1980. – Т. 9. – С. 3224-3235.

15. Етнічність та етнічна історія України. Курс лекцій : навч. посібник для студ. вузів [Електронний ресурс] / А. П. Пономарьов. – Київ : Либідь, 1996. – 271 с. – Режим доступу : <http://ethnography.national.org.ua/book1/lecture09.html>.

16. Етнографія України : навч. посібник / за ред. проф. С. А. Макарчука. – Львів : Світ, 2004. – 520 с.

17. *Єршов А.* До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. VI. – С. 91.

18. Загальні правила користування Торрент-Толокою [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://toloka.to/faq.php>.

19. Запорізька книжкова толока–2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://toloka.net>.

20. *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. – Москва : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с.

21. Зробимо Україну чистою РАЗОМ! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://letsdoitukraine.org/projects/ldu/>.

22. Книга Глухівського цеху калачницького (підг. до вид. К. О. Лазаревської) // Український археографічний збірник. – Київ, 1926. – Т. 1. – С. 169.

23. *Ковальчук В. М., Лі Цзе Гао, Останкова Л. А.* Світова економіка: її історія та дослідники : навч. посібник. – Київ : Центр учбової літератури, 2011. – 524 с.

24. *Краус Н. М.* Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки : навч. посібник. – Київ : Центр учбової літератури, 2014. – 504 с.

25. Лічильник відвідуваності Гуртом на *EasyCounter*. 1 лютого 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Toloka.to>.

26. *Маркусь В. В.* Цехи // Енциклопедія українознавства. – Париж ; Нью-Йорк, 1984. – Т. 10. – С. 3676.

27. *Панченко П. П.* Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 32–41.

28. *Перегінчук Т. М.* Волонтерська діяльність і підтримка бійців АТО засобами мистецтва та мережі Інтернету (2014–2017 рр.) як складова військової культури [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2017. – № 3. – Режим доступу : <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-3/04.pdf>.

29. Проект «Великодня толока» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kovelgim.at.ua/news/proekt_velikodnja_toloka/2016-04-27-468.

30. *Савченко О. В.* Артіль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=44731.

31. *Сироткін В. М.* Громадські спільності [Електронний ресурс] // Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / А. Пономарьов, Л. Ф. Артюх та ін. – Київ, 1993. – Режим доступу : <http://ethnography.national.org.ua/minuvshyna/r13.html>.

32. *Сироткін В. М.* Свята громадських об'єднань [Електронний ресурс] // Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / А. Пономарьов, Л. Ф. Артюх та ін. – Київ, 1993. – Режим доступу : <http://ethnography.national.org.ua/minuvshyna/r16.html>.

33. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1978. – Т. 9. – С. 852.

34. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1979. – Т. 10. – С. 180.

35. Толока на старейшем кладбище Одессы [Електронний ресурс] // Новості в фотографіях. – Режим доступу : <http://viknaodessa.od.ua/photo/?id=1003>.

36. Трипільська Толока [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.doroga.ua/Pages/Events.aspx?EventID=1128>.

37. У Мережі з'явилася оригінальна українська версія фільму «За двома зайцями» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ua.korrespondent.net/showbiz/cinema/1582297-u-merezhi-zyavilasya-originaalna-ukrayinska-versiya-filmu-za-dvoma-zajcyami>.

38. Українська етнологія : навч. посібник / за ред. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – 400 с.

39. Українське народознавство : навч. посібник / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів : Фенікс 1994. – 608 с.

40. *Щербина С.* Побут та звичаї цехових ремісників Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1863/57/>.

41. *Щербина Ф. А.* Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. – Одеса : Типогр. Г. Ульриха, 1880. – 379 с.

42. *Ястребов В. Н.* Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. – 1896. – № 10.

SUMMARY

The article analyzes the features of traditional forms of mutual assistance of the Ukrainians. Their significance is shown as an important factor in the development of self-organizing processes at the modern stage, which is confirmed by the results of auctorial own field studies.

The purpose of the article is to trace the evolution of some forms of mutual assistance and self-organization in Ukrainian ethno-culture, such as: *tolocka* (a gathering for communal work), *supriaha* (a joint use of draught animals and agricultural implements in husbandry), *spilka* (union), *valka* (a string of carts), *artel* (a cooperative association), cooperation, etc. The article's target is being based of already existent studies, as well as auctorial own field materials and data of direct observation, to outline the ways and varieties of completed processes of self-organization of the Ukrainians and their transformation in modern conditions. The research's range of geography includes various Ukrainian regions, since already existent information affirms the all-Ukrainian nature of reproduction of traditional forms of mutual assistance. It is significant that nowadays they have similar manifestations both in the countryside and in cities, as we got evidence while studying the data of many researchers and presenting our own observations (in Kyiv, Zaporizhzhia, Lutsk, Odesa, Sumy, Kamyanyets-Podilskyi, etc.). However, the author is most interested in the South of Ukraine, in the capacity of the region, which particularly *experimented* with various forms of self-organization, taking into consideration its historical and cultural formation as a cultural borderland.

The study made an analysis of the works of famous scholars in the field of ethnology and history. Both ethnographic materials collected by recorders of the XIXth to XXIst centuries, and auctorial field studies stand for the sources of this research.

In this work, there were applied both general scientific methods of analysis and synthesis and special ones, namely, historical analysis, interpretation of author's own ethnographic observations, and interviewing of respondents.

The content of the article makes it possible to retrace the tendencies of evolution of some forms of self-organization of the Ukrainians, namely from *toloka*, *supriaha*, *artel* and others, to the emergence of mutual assistance within the framework of military volunteering (2014–2018), as an integral part of the military culture of modern Ukraine. Hence, we consider all historical forms of mutual assistance of the Ukrainians within the system of self-organization of a collective of people, acting as a very important component of any national culture.

Keywords: toloka, artel, community, self-organization.